

Düvəli 8-ci səhifədə

Keçən əsrin əvvəllərinin müəllifləri və ziddiyyətli ədəbi prosesi şəraitində tənqide böyük ehtiyac yarandığını döndürən S.Hüseynin fikirlərini təqdir edən T.Salamoğlu bu ideyaların böyük istiqamətverici rolə malik olduğunu bildirir: "S.Hüseynə görə, yazıcının zaman və cəmiyyət qarşısında üzərinə düşən vəzifəni lazımi şəkildə dərk etməsi üçün tənqidi düşüncənin ədəbi prosedə fəal müdaxiləsi vacib şərt idi. Məhz bu fəal müdaxilə hesabına sənətkardə yazdıqlarına qarşı məsuliyyət duyğusu oyatmaq, onları ideya-bədi cəhətdən mükəmməl və zamanın tələblərinə uyğun əsərlər yazmağa istiqamətləndirmək olar".

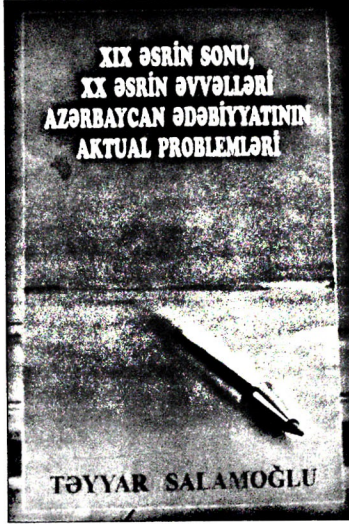
S.Hüseyni də F.Köçərli kimi Axundzadənin tənqid məktəbinin davamçısı hesab edən T.Salamoğlu onun ədəbi tənqide gəlişini belə səciyyələndirir: "Sələfləri kimi, o da tənqide realist sənət uğrunda mübarizə dalgasına gəlmişdi. Sənətin cəmiyyətin inkişafına təkən verməsi, milli və vətəndaşlıq düşüncəsini irəli aparması uğrunda mübarizə onun da əsas məramını və məqsədini təşkil edirdi. Bununla bərabər, o, müasiri F.Köçərli kimi, ədəbiyyatın inkişafındakı müxtəlif təmayülləri görür və qəbul edirdi. Bu məqamda S.Hüseynin sənət qarşısında irəli sürdüyü iki pozulmaz prinsip var idi: Sənətin milli mənafeyə xidməti, milliliklə bərabər, bəşəri məzmun ifadə etməsi; ikincisi, bədi əsərin sənət qanunları nöqtəyi-nəzərdən zəruri tələblərə cavab verməsi".

T.Salamoğlu tədqiqatında S.Hüseynin həyat həqiqətinin bədi ifadəsində, ictimai həyat materialının bütün genişliyi ilə ədəbiyyata gətirilməsində və milli düşüncəyə təsir imkanları baxımından roman janrına xüsusi əhəmiyyət verdiyini, bu janrın milli mühitdə intişarı və inkişafı naminə qələminin bütün gücünü sərf etdiyini bildirir. Alim yazır ki, "onun tənqidi fəaliyyətində romana xüsusi yer ayırmadı, həm də bu janrın zamanın tələbi kimi meydana çıxması və dünya ədəbiyyatında bu istiqamətdə böyük uğurlar əldə olunması ilə bağlı idi. Bu mənada ədəbi tənqidin üzərinə ağır bir missiya düşürdü. Həmin missiyanı şərfə yerinə yetirən tənqidçilər sırasında S.Hüseynin adı birinci yerdə dayanırdı".

S.Hüseynin milli romanın inkişafına göstərdiyi elmi-nəzəri və praktik köməyin bütün aspektləri ilə K.Talibzadənin tədqiqatlarında öyrənilməyi vurğulayan alim öz təzislərində akademik tədqiqatlarını ciddi elmi mənəbə kimi qəbul etməklə yanaşı, həm də S.Hüseynin roman janrı ilə bağlı məqalələrini tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb edir və belə qərarə gəlir ki, tənqid Azərbaycan romanının yaranmasına və inkişafına böyük töhfə vermişdi: "S.Hüseyn ədəbi-tənqidi məqalələrində roman janrının nəzəri-estetik şərhini vermiş, bu janrın dünya ədəbiyyatındakı seçilən nümunələrinə diqqət çəkmiş, romanı janrın estetik imkanları ilə zamanın tələbləri arasında uyğunluqları tutarlı dəlillərlə şərh etməyə çalışmışdır".

T.Salamoğlu öz tədqiqatlarında vurğulayır ki, S.Hüseyn roman janrında yaranan bədi sənət nümunələrini tənqid-təhlil şübhəsizdən keçirərək onları "milli romanın ilk nümunələri, roman yaratmaq təşəbbüsləri kimi" alqışlayır. Doğrudur, bu əsərlərin "həcmi S.Hüseyni narahət etse də, o bu başlanğıca nikbin yanaşı, gələcəkdə daha iri həcmli romanların yaranacağına ümid edirdi". S.Hüseynə bu nikbinliyi yaradan amillərdən bəhs edən tədqiqatçı yazır: "S.Hüseynin nikbinliyinə əsas verən başqa bir cəhət isə ortalığa çıxan milli nümunələrdə həqiqi roman materiallarının mövcud-

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

luğu idi. Bu cəhət isə müəlliflərin bədi düşüncəsindəki potensialı göstərirdi. S.Hüseyn yazırdı: "Bədbəxt milyonçu"nun məzmunu necə ki, keçən nömrədə ixtisaren bəyan edildi, bir roman məzmunudur. Bəlkə bütün həqiqətlə bir romandır". M.S.Orudabadinin bu əsərini "bütün həqiqətlə bir roman" hesab edən tənqidçinin nəyə əsaslandığını T.Salamoğlu belə izah edir. Tənqidçi "süjet xəttinin əsasında duran hadisələrin və bədi konfliktin İran ictimai həyatını bütövlükdə öz içərisinə almaq imkanlarını nəzərdə tutur, müəllifin "İranın dövr-i-istibdadının, Nəsrəddin şahın üsulidaresinin, dövlət-i-mülteqiyyənin İrana nə kimi fəna təsir bəxş etdiyini" göstərmə məqsədini nəzərdə tutur, "roman məzmununu" məhz bu məqsədin gerçəkləşdirilməsində axtarır, əsərin meziyyətlərini və qüsurlarını da buna əsasən müəyyən edirdi".

Romanın əsas qəhrəmanı Rzaqlu xanın maarifçi xarakterini xarakterizə edən S.Hüseynin gəldiyi qənaətlərə münasibət bildiren T.Salamoğlu yazır: "S.Hüseynə görə, Rzaqlu xanın maarifçi xarakteri Vətən üçün bu istiqamətdə görmək istədiyi işlər, arvadı Böyükxanımın nadanlığı təkə "aile dramı"nı yox, konfliktin ictimai tutumuna da şərtləndirir; lakin müəllif bu "aile dramı"nı bütövlükdə ictimai həyat dramına çevirə bilmir. Romanın sosial tutumunun zəifliyi bunda axtarıldı. Tənqidçi Rzaqlu xanın nadanlığı, cəhəlatə qarşı mübarizədə tez məğlub olmasının səbəblərini onun xarakterindəki zəiflikdə, xarakterinin arzuladığı işləri həyata keçirməyə imkan verməməsində görür".

T.Salamoğlu romanda M.S.Orudabadinin qarşısı qoyduğu məqsədə nail ola bilməsinə dair S.Hüseynin qənaətləri və bu qənaətlərin doğruluğunu təsdiq edən K.Talibzadənin fikirləri ilə razılaşır. Onların "müəllif qarşısına qoyduğu məqsədi tam gerçəkləşdirə bilməmiş, məişət təfsilatlarına daha artıq yer vermiş, bu da nəticə etibarilə İranın ictimai-siyasi həyatına nüfuz arxa plana keçirmişdir" qənaətlərinə, belə demək mümkünsə, tam alternativ konsepsiya irəli sürür. Alim bədi mətnə müasir ədəbiyyatşünaslığın tələbləri prizmasından çıxış edərək münasibət bildirir: "Bədbəxt milyonçu" maarifçi realist metodda yazılmış bir əsərdir. Müəllif şahlıq üsulidaresinə inqilabi-inkarçı tendensiya ilə

yanaşır. Lakin müəllif İran ictimai mühitində yaranmış ağır vəziyyəti görür və bu vəziyyətdən çıxış yolları haqqında düşünür. Rzaqlu xan maarifçi dünyagörüşlü və xarakterli insan kimi bu etirazı simvollaşdırır. M.S.Orudabadi istibdad rejiminin "İrana nə kimi fəna təsir bəxş etdiyi"nin acı nəticələrini Rzaqlu xanın faciəli təbeyində əks etdirir. Böyükxanım, Mirzə Rəhim ağalar, Qulam xanlar bu istibdad rejimindən tərəmələrdir. Məhz onların əməlləri İranın "fəna vəziyyəti"ni əks etdirir. Mirzə Rəhim ağalar, Qulam xanlar, Məhəvver xanımın gücü istibdad rejimindən alınır; bu rejimin gücü ilə Rzaqlu xanı tez bir zamanda məhv etməyə nail olurlar. Obrazların simvolik "yük"lərini nəzərə alsaq, müəllifin "aile-məişət dramı" vasitəsilə əslində İranın sosial-siyasi həyatını əks etdirdiyini düşünmək mümkündür".

Roman janrında ictimai həyat məsələlərinin bədi əksinə geniş yer verilməsinin tərəfdarı olan S.Hüseyn bu bədi sənət nümunələrində ideya mükəmməliyinə, yüksək bədiilik tələblərinə xüsusi önəm vermiş, müxtəlif məzmunlu təsvirlərdə rastlaşılan qüsurlar, uyğunsuzluqlar olduqca diqqətə aşkarlanmış və həmin tənqidi qeydlər indi də aktuallığını saxlamaqdadır. T.Salamoğlunun qənaətinə görə, aşkarlanan qüsurlar tənqidçinin sənətkarların gələcəkdə bu cür hallara qarşı diqqətli olmaq istəyindən, müəllifləri əsərləri üzərinə daha çox işləməyə sövq etmək arzusundan irəli gəlir: "Bir tənqidçi kimi, S.Hüseynin üstün cəhətlərindən biri bu idi ki, o, yazıcının potensialını görə bilir, yol verilən qüsurların müəllifin bədi təfəkkür imkansızlığından, yaxud bu imkanın lazımi səviyyəyə çatdırılmamasından, müəllif tələsənliyindən, əsər üzərində döndürmə işləməkdə vaxtının olmamasından irəli gəldiyini müəyyən edə bilər".

T.Salamoğlunun tədqiqatlarından aydınlaşır ki, S.Hüseyn keçən əsrin ilk onilliklərində roman adına yaraşmayan cizmə-qaralara, milli ədəbiyyatımızın nüfuzuna xələl gətirən qeyri-sağlam qüvvələrə qarşı ardıcıl mübarizə aparan tənqidçilərdən biri olmuşdur: "XX əsrin əvvəllərində sağlam bədi düşüncənin noticesi kimi ərsəyə gələn romanlarla yanaşı, roman adına xeyli cizmə-qaralar da meydana çıxmışdı. S.Hüseyn romanın milli ədəbi prosedə nüfuzunun bu qeyri-sağlam istiqamətinə qarşı ardıcıl mübarizə aparan tənqidçilərdən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Onun bu istiqamətdə yazdığı məqalələrini akademik K.Talibzadə çox diqqətlə araşdırmışdır. Həmin araşdırmalara birbaşa istinadla deyərək bilirik ki, Seyid Hüseyn o illərdə ədəbi prosedə bədi nəsr, o cümlədən roman adına meydana çıxan əsərlərin hansının orijinal yaradıcılıq məhsulu, hansının isə müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən dünya ədəbiyyatı nümunələrindən iqtibas edildiyini müəyyən edə bilməmiş, bu "yol"un perspektivsiz, əhəmiyyətsiz, hətta zərərli bir iş olduğunu sübut etməyə çalışmışdır". T.Salamoğlunun araşdırmalarına əsasən, "S.Hüseyn bədi və yaxud iqtibasın da öleyhinə deyildi. Hətta bədi nesrimizin, o cümlədən milli romanın yeni təşəkkül tapdığı mərhələdə dünya ədəbiyyatından iqtibasları o mümkün yollardan biri hesab edirdi. Lakin bu yolla

gədən yazıcının qarşısında qoyulan əsas tələb iqtibas edilən əsərin milliləşdirilməsi idi. İqtibas edilən həyat materialı və obrazlar milli varlığın bədi təcəssümü kimi meydana çıxmalı idilər. İqtibas və ya təbdildə sənətkarlığı şərtləndirən əsas amil bu idi".

Tədqiqatda "vətəndaş tənqidçi" "məsləki tənqidçilik, amalı Vətən eşqi, millət sevgisi" kimi təqdim olunan S.Hüseyni ədəbi prosedə narahət edən digər məsələlər də var idi. Belə ki, tənqidçinin dünya ədəbiyyatından zərərli ideyalar ifadə edən əsərlərin tərcüməsi narazı salır və o, tərcüməçinin bu əsərlərdə Şərqi İvanına atılan böhtanların fərqinə varamamasından ciddi şəkildə narahət olurdu. T.Salamoğlu yazır ki, tənqidçinin "Zülmün səmərsi" məqaləsi məhz bu narahətliyin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Məqalənin məzmunundan bəhs edən alimin qənaətlərindən öyrənirik ki, "o zaman tanınmış qadın yazarlarından olan Səkinə Axundova Avropa ədəbiyyatından Leo Delibin "Lakme" faciəsini "Zülmün səmərsi" adı ilə Azərbaycan dilinə iqtibas etmiş, əsər H.Z.Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulmuş, tamaşa müvəffəqiyyətlə keçmiş, aktyorlar öz oyunlarını, əsasən, məhərrələ oynamışlar. İlk baxışdan hər şey gözəldir, yerindədir və belə bir hala ancaq sevinmək lazımdır. Lakin tamaşa sözün həqiqi mənasında, S.Hüseyni sevindirir bilmir. Məqalə də tamaşası müvəffəqiyyətlə keçən əsəri təqdir etmək münasibətilə yazılmamışdır".

Tənqidçi S.Axundovanın gördüyü iş tənqidi yanaşı. Çünki onun iqtibas etdiyi əsər Avropa "təfərrüli" rəhunda yazılmış, faciədə şərqilərin mənaviyyatı alçaldılmış, onların obrazları vəhşi, tamahkar, hiyləgər kimi təsvir edilmişdir. S.Hüseynə görə, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahətliyinə təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta tənqidçinin "böyük ədəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür mənfı hallardan yaxa qurtara bilmərsə" - deyər narahətçilik keçirməsi bəlanın köklərinin dərin olmasından xəbər verir və S.Hüseyn ona qarşı ciddi mübarizə aparmağın vacibliyini diqqətə çatdırır.

Tədqiqatçının mülahizələrinə bəraət qazandıran T.Salamoğlu yazır: "S.Hüseynin narahətliyi Avropa ədəbiyyatının milli ədəbiyyata bu cür qeyri-sağlam təsirlərinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı məşahidələrindən doğurdu. O düşünürdü ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük ədəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yazıcı belə, öz fəaliyyətində bu cür mənfı hallardan yaxa qurtara bilməmişdirsə, deməli, bəlanın kökləri dərinədir və ona qarşı vaxtında, həm də aktiv mübarizə aparmaq gərəkdir. S.Hüseyn yazırdı: "Vaxtilə möhtərəm Haqverdiyev cənabları tərəfindən tərcümə edilmiş dəfələrlə mövqeyi-tamaşaya qoyulan "Soltan Osman" faciəsi də bu kimi bir əsərdir. Orada da Soltan Osman və əyanın vəhşi, zalım, şöhrətpərəst, hiyləgər, rüşvətxor və avropalıların məzlum və bununla bərabər, cəsur və qəhrəman olduqları göstərilir".

(Davamı var)